

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған «Сейфуллин оқулары – 17: «Қазіргі аграрлық ғылым: цифрлық трансформация» атты халықаралық ғылыми – тәжірибелік конференцияға материалдар = Материалы международной научно – теоретической конференции «Сейфуллинские чтения – 17: «Современная аграрная наука: цифровая трансформация», посвященной 30 – летию Независимости Республики Казахстан.- 2021.- Т.1, Ч.4 - С. 98-102

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ДӘУІРІНДЕГІ ПЕТРОГЛИФТЕРДІҢ ГЕНЕЗИСТІК ЖӘНЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ БАСТАУЛАРЫ

Татиев Е., 3-курс докторанты

Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Тәуелсіздігіміздің 30-жылдығының қарсаңында Мемлекетімізде отандық ғылым тақырыбы ауыз толтырып айтаһлықтай дәрежеге ие болуда. Еліміздегі әр ғылым саласы кең байтақ атамекеніміздің, халқымыз бен ұлттымыздың мүддесіне еш аянбастан қызмет етуде. Осындай ғылым саласының бір де бірегейі – отан тарихындағы ұлттық мәдениет саласы деп айтсақ артық айтқандық емес. Ұлттық мәдениет - тарих тұңғығынан Қазақстанның мәдени қазыналарын тауып, бүгінгі ұрпақтың ол байлықты сақтауына, танып білуіне, рухани-мәдениет саласындағы білімін дамытуға ұсыну. Осы жағынан алғанда біз қозғағалы отырған тақырып тарих қойнауындағы «Мәдени мұралардың» мән-мағынасына зер салу болып табылмақ. Сонымен бүгінгі күнде көне жәдігерілерді сақтап, қорғау мәселесіде күн тәртібіне қойылған.

Қазақ халқының тарихында адамзат ақыл-ой санасына серпіліс беретін ренессанстық дәуірлер болғаны отандық ғылымда сан мәрте дәлдегенген. Сондай дәуірлердің бірі - Ежелгі түркілер кезеңі болып саналады. Аталған тарихи кезеңді түркітанушы Лев Гумилев кең түрде зерттеп оны Еуразиялық кеңістік деп тауып, оған «Еуразиялық ойлау» жүйесін ұсынған болатын. Өзінің әлемге танымал «Көне түркілер» атты ғылыми еңбегі өзі айтып кеткендей жеке-жеке ландшафтағы этностық көріністердің масштабты жағдайдағы тарихы баяндалған болатын. Демек, данышпан ғалымының зерттеуіндегі өзі атап кеткен «масштабты» зерттеу әдісі мен методологиясы қолданылған және оған бірден-бір себеп ежелгі түркілердің, алып өркениеттік

тұрмысы мен жағдайы мұрындық болған тәрізді. Ал осы үлкен территориялық аймақтың өркениеттік жетістіктерінің бір парасында, біздің дәуірімізге жеткен материалдық жәдігер «петроглифтер» болып саналады.

Петроглифтер, яғни тасқа бедерленіп салынған немесе қандай да бір бояуларды қолданумен тас не болмаса жартастарға салынатын бейнелерді айтамыз. Тасқа бедерленіп салынған петроглифтер Қазақстан аумағында да кездеседі.

Қазақстан территориясындағы петроглифтер тарихы әлемдік петроглифтер тарихымен қатар тас дәуірі, яғни палеолит кезінен басталды. Әр түрлі аңдар мен аңшылар (бизондар, мүйізтұмсық) бейнесі, мифтік сюжеттерге жетелейтін антроморфтық образдар (Күн құдайы), символдық танымға арқау болған таңбалар тас дәуірінен бастау алып, қола, сақ, ғұндар заманыдағы әскери бағыттағы күймелер (сейминдік-турбиндік) мен соғыс тәсіліндегі қарулардың нақты бейнелеріне жалғасып әр уақыт пен кезеңдердің өз еншілеріне айналып шыға келді. Ал ежелгі түркі дәуіріндегі петроглифтер де жоғардағы дәстүрмен сабақтаса отырып өзіндік ерекшеліктерімен байқалды. Жалпы Ежелгі түркі дәуіріндегі петроглифтердің бейнеленуі үш үлкен бағытқа арналған: біріншісі жауынгерлік дәстүрдің шарықтау кезеңіндегі батальдық кескіндер мен ру-тайпалық таңбалар; екіншісі діни-мифтік мақсаттағы петроглифтер (Ұмай ана құдайы); аңшылық дәстүрдегі тасқа бедерленген суреттер.

Ежелгі түркілердің генезистік және дүниетанымдық негізі жоғарыдағы үш үлкен бағыттан бастау алады. Негізінен Ежелгі түркі генезисінің пайда болуы бір маңызды тұсы тарихшы мамандардың пайымдауынша, олардың жауынгерлерлік мұраттарымен тығыз байланысты. Олардың дүниеге келіп, сонау Алтай тауынан шығып жужуандарды (кейбір деректерде жу-жуларды) талқандап жеңуі мен темір өндіруінің өзі оларды ерлік істермен баяндалады. Демек, сайын дала төсінде кездесетін жауынгерлік мотивтегі петроглифтер сөзсіз –ол ежелгі түркі заманының туындысы болу мүмкін.

Жалпы ежелгі түркі замандағы батальдық-әскери мақсаттағы петроглифтер ту, байрақты ту, ерлік-шайқастар және қару-жарақтарға ерекше мән беріліп салынумен байқалып отырады. Мәселен, ту-байрақты петроглифтер А.Г. Медоевтің зерттеуіндегі «Ежелгі түркілердің данқы», «Ту ұстаушы», «Сауыт киген сарбаздар», сондай-ақ З. Самашевтың зерттеулеріндегі «Баянжүрек», «Сауысқандық» т.б. көптеген жерлеріндегі ту ұстаған сарбаздар бейнелері көп кездеседі. Бірақ бұл ту ұстаған түркі петроглифтері осымен шектелмейді. Ол туралы көрнекті зерттеуші-ғалым

Әлкей Марғұлан дәйекті деректермен нақтылап береді: «Бөрілі байрақ ұстаған атты жауынгер-найзагерлер бейнесі бар петроглифтер бізге көне түркілердің күші мен ерен рухын жеткізеді. Олар Алтай, Тарбағатай, Жетісу, Жоңғар Алатауы, Құлжабасы, Аңырақай, Хантау тауларында, Қаратау өзенінің жоғарғы ағысындағы жартастарда, басқа да жерлерде кездеседі. Батыс түркі қағанатына жататын жерлерде Шу өзенінің аңғарында, Қордай жартастарында бөрілі байрақ ілген ұзын найзамен қаруланған салт аттылар бейнеленген үлкен топ- петроглифтер бар» дейді.

Байқап отырғанымыздай көне заманның куәсі болған тудың бейнесі түркі жұртының бір ерекшелігін көрсетіп тұрғандай. Жалпы «Тудың» сиқырлы магиялық мағынасы бар. Ол жөнінде Қоңдыбай Серікбол былай дейді «Арғықазақтар туды тірі пенде, яғни рух деп түсінген сыңайлы. Бұл жөнінде төте деректер болмағанымен қолда бар осы мәселеге тікелей қатысы жоқ фольклорлық материалдар мен тарихи деректерді саралау нәтижесінде білуге болады. Ең негізісі: Ту -тірі жанды сипатқа ие мифологиялық кейіпкер. Ту -әскери магияның аса маңызды нысандарының бірі», -дейді.

Бүгінгі күнде ту, жалау сөздерінің қолданысынан мынадай ерекшеліктерді байқаймыз. Бірінші, оларды біріккен сөздер ретінде, сонымен бірге синоним сөздер ретінде алма кезек қолдана береміз. Алайда оның өз ерекшеліктері бар.

Ту дегеніміз – «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» жеке мемлекетке, топқа арналып, түрлі түсті маталардан істелінген, ұзын сапты жалау. Ал, жалау – «Ұлттық энциклопедияда» түркі халықтарының өз әскерін жау әскерлерінен ажырату үшін жауынгерлердің найзасына, дулығасына матадан қиып таққан, арнайы белгісі бар белгі. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» жалау:

- 1) калыпты түсті матадан істеліп, сап бекітілген ту;
- 2) гл. «vlag» елтаңба салынған, бір түстес матадан істелген ту;
- 3) әск. түркі халықтарының өз әскерін жау әскерлерінен ажырату үшін жауынгерлердің найзасына, дулығасына матадан қиып таққан, арнайы белгісі найзаға, дулығаға жалау таққан белгісі;
- 4) инф. ағылш. «flag» дербес істейтін құрылғы үшін стандартты операцияларды орындау ерекшеліктерін көрсету мақстаныда бағдарлама арқылы орнатылатын белгі, бір разрядты индикатор.

Қорыта айтқанда «Ту» мәселесі тарихта болған өзге халықтар мен өркениеттер тәрізді ежелгі түркі жұртында зор мағынаға ие болған. Сонымен бірге ол жоғарыдағы қазақ халқының аяулы ғалымы Әлкей Марғұлан айтып кеткендей петроглифтерде шоғырланып кескінделген.

Келесі ежелгі түркілердің болмысындағы тағы бір тоқтала кететін үлкен тақырып, ерлік пен жауынгерлікті айқындайтын дүниенің болуы және оның әскери қару арсеналдар түрінде петроглифтерде кездесуі жайында болмақ.

Тарихта белгілі болғандай ежелгі түркілер гегемондік сипаты басым алып мемлекет негізін құраған болатын. Сол уақыттың өлшемі бойынша мемлекеттің негізгі күшін әскери топ құрған. Темір өндіру ісі түркі халқының машықты кәсібіне айналып, әскери бағыт дәуірлеп тұрды. Оның куәсі тағы біз баяндап отырған петроглифтерде бедерленіп салынды. Төменде Қазақстан территориясындағы әскери тақырыптағы қару-жарақпен салынған, түркі дәуіріндегі бір қатар петроглифтерге тоқталсақ.

«Салт атты ежелгі түркі» петроглифі (1-сурет) Тараздағы Хантау тауы Шиенті жазығынан табылған. Бұл Шиенті жазығында әр дәуір аралығындағы петроглифтер туындылары мен неолит заманындағы қорғандар да бар. Салт атты петроглифке келетін болсақ силуэтті композициядан тұрады. Аттың түр сипаты төрт аяғы тең түскен жарау, денесі іш тартқан келісті бәйгенің бейнесін көз алдыға келтіргендей. Алдыңғы аяғы артқы аяқтарынан жуандау, жалы нақты байқалмағанымен құйрығы әсемдеп түйілген. Үстіндегі адам алдыға еңкейіңкіреп, бір қолымен аттың жалын ұстағандай болса, екінші қолымен атты қамшылап отырғандай кейіпті білдіреді. Адамның аяғы тым жіңішке салынған, бір жағынан алғанда қылышқа келеді. Бірақта Л. Гумилевтің айтуына қарағанда түркілер үзенгілерін төменірек түсіретін болған, себебі ат үстінде отырып, ұрыс салғанға тиімді.

«Салт атты және жаяу садақшылардың соғысы». (2-сурет) Тамғалы, Шу-Іле тауының оңтүстік-шығыс бөлігі. Алматы қаласынан солтүстік-батысқа қарай 170 км шамасындағы Аңырақай тауы. Бір-біріне садақ кезеген екі жауынгер бейнесін салған белгісіз суретші, сурет салудың өзінде де екі бөлек техниканы қолданғандай. Ат үстіндегі садақшыны тек контур сызықтар арқылы орындаған, ал жаяу садақшы болса силуэт техникасында, яғни дақ арқылы келтірген. Екі сарбаздың да бастарына кигендерінің өзгешелігі тайға таңба басқандай нақты көрініп тұр. Ат үстіндегі садақшы сарбаздың басына кигені қос мүйізді тәріздес келген.

Ал екінші жаяу садақшының бас киімі дулығаға ұқсас үшкірлеу болып келеді. Сол сияқты садақтарының жебелерінің өзгешеліктері де анық байқалып тұр. Аттылы садақшы жебесінің басы жаяу садақшы жауынгердің жебесіне қарағанда шеңбер тәріздес келген.

1-сурет

2-

сурет

Келесі түркі дәуіріндегі петроглифтердің бірі – «Сауыт киген сарбаздар» (3-сурет). Петроглиф Жамбыл облысындағы Хантау тауы Сарыбұлақта табылған. Аттылы садақшының қос мүйіз тәріздес болып келген басына кигені, қаз қатар тізілген сарбаздардың бастарына кигендеріне өте ұқсас келеді. Алғашқы тұрған мүйізді дулыға киген сарбаз қолын артына қарай қарайырып қылыш ұстап келеді, барлық төрт жауынгер де аяқтары салбыраңқы келген. Бұл петроглиф те Шиенті жазығында табылған «Салт атты ежелгі түркі» (1-сурет) петроглифіне ұқсас жауынгерлер үзеңгіні кең, ұзын келтірген тәрізді. Л. Гумилевтің айтқандай ұрыс салғанға арнайы тиімді жасаған.

Негізгі тасқа салыған петроглиф бөлікке бөлініп түсірілген

үлкейтілген формада екі

3-сурет

Жалпы алғанда жоғарыда баяндалып өткен әскери тақырыптағы петроглифтер көптеп кездеседі. Олар болшақта да табылып өз деңгейіндегі ғылыми зерттеулерге де ие болып мемлекетіміздің баға жеспес мұраларына

айналары анық. Біз баянадаманы келте қайырып, қорытынды ретінде тақырып атауына қайта орталайық!

Ежелгі түркі дәуіріндегі петроглифтердің генезистік және дүниетанымдық бастаулары жалпы атау тақырыбын құрайды. Негізіне алғанда ежелгі түркі петроглифтері сол халықтың пайда болуы мен дүниетанымымен тығыз байланысты.

Петроглифтердің дүниетанымдық турасындағы тарихнамасына қысқаша тоқталудағы маңыздылық, ол петроглифтер деп аталатын құпиясы, сыры өз бойында болатын және оның ішкі мазмұнын дүниетанымдық негізден ғана аңғартынымызды білдік. Ол бір ғана жағынан тұйықталып келмейді. Онда аңшылықтан туындаған аңдар бейнесін салудан басталған қарапайым түсініктен, сол салынған аңдар бейнелерін ғаламдық шешімдерге жеткізу. Бірақ бұның өзі де бір жақтылық болып қалады. Жай ғана қарпайым аттың өзін салу мен оның тек тұяғының ізін бедерлеудің өзі күрделенген болмысқа жетелейді. Тұлпар тұяғының бедерленіп салынудың өзі, түркі дәуіріндегі таңба жүйесінің құрылуына әсер еткен және ол өз алдына жеке мәселе деп білеміз. Ал, сол сәйгүлік атты құрбандыққа шалу немесе құрбандыққа шалу арқылы табыну кезін бейнелейтін және осы құрбандық немесе табыну рәсімінен кейінгі адамдардың іс-әрекет бейнелері, тағы өз алдына дүниетанымдық деңгейге алып келсе, сол дүниетанымды пайымдауы, түсінгені жөнінде сайыс пен би түрі арқылы петроглифтерде айрықша бейнеленген. Сонда петроглифтердің, жартас бетіне салынған көріністерінің салмағы, мәні біліне түсер.

Петроглиф бейнелердің мифтік аңыз-әңгімелермен ұштасуы, тас суреттердегі көріністерді құрылымдық жүйеге апарды. Құрбандық және табыну рәсімінен кейінгі немесе аңдар бейнелерін ғаламдық шешімдерге жеткізу мифпен байланысып, өз жауаптарын табады. Петроглиф бейнелері мен мифтік аңыз-әңгімелердің аралысып келуінің өзі жеке алдына дүниетаным жүйесі болып қалмақ. Және миф пен петроглифке көшпенділер дүниетанымы қосылса, онда мәселе басқаша болары хақ. Дегенмен де, Қазақстан территориясында петроглифтер бедерленіп салыну тарихы мен мифтік аңыз-әңгімелер тек көшпенділер дүниетанымынан келген. Алғашқы да аңшылық дәстүрі болған күннің өзінде де, жартас бетіндегі сурет салу тарихы көшпенділер жолына қарай сараланған. Құрбандық және табыну рәсімі - көшпенділерге тән құбылыс, танымдық үрдіс. Мысалы, қола немесе сақтар дәуірі кезінде күнге табыну петроглифтерде күн белгісі немесе күн

құдайы арқылы бейнеленсе, миф күн және аспан әлеміндегі аңыз әңгімелерді топтастарады.

Әдебиеттер тізімі:

1 Krenke, Nikolay A. 2019. «Radiocarbon Chronology of the Fatyanovo Culture» Russian Archeology 2, 110-116, Founders: Institute of Archeology RAS, Russian Academy of Sciences (Moscow) ISSN: 0869-6063.

2 Brown, Emma L. Dixon, Ronald A. and Jason W. Birkett. 2014. «The Discolouration of Human Teeth from Archaeological Contexts: Elemental Analysis of a Black Tooth from a Roman Cranium Recovered from the River Witham, Lincoln, UK» Journal of Anthropology, Article ID 859153, 7 pages. <http://dx.doi.org/10.1155/2014/859153>

3 <http://whc.unesco.org/en/statesparties/kz>

4 Медоев А.Г. Гравюры на скалах. Сары Арка, Мангышлак. Часть первая. –А.: Жалын. 1979.-169 ст.

5 Рогожинский А.Е., Тишин В.В. Древнетюркские рунические надписи и их археологические контексты в горах Кулжабасы // Археология Казахстана №1-2., 2018 С. 143-163

6 Самашев З. Петроглифы Казахстана. –А.: 2006. 200 ст.